

Radif Heybət oğlu Mustafayev
AMEA Fəlsəfə İnstitutu Dinşünaslıq və
mədəniyyətin fəlsəfi problemi şöbəsinin
böyük elmi işçisi, f.ü.f.d.

Dini radikallığın aradan qaldırılmasında ənənəvi
dindarlığın rolu və ənənəvi dindarlığın
qanunvericilikdə ifadə edilməsi məsələsi

Adətən dini radikalizmdən bəhs edərkən heç də bütövlükdə dinin bunda “gunahkar” olmadığı qeyd edilərək əsasən ayrıca radikallıq hallarından söhbət getdiyi vurğulanır. Halbuki, bu radikal dini təmayüllərin inkişaf tarixləri nəzərdən keçirildikdə hətta onların belə qeyri-radikal və ya sadə dildə deyilərsə, başqalarına dəyib-dolaşmadıqları dövrlərinin olduğunu aşkarlaya bilərik. Bu isə, həqiqətən də, radikallığın birbaşa dinə xas hadisə olmayıb, sonralar müxtəlif səbəblər ucbatından meydana gəldiyini iddia etməyə əsas vermiş olur. Amma istənilən halda radikallığın dinə əsaslanmasının özü dində radikallığa münasibəti aydınlaşdırmağı, bütövlükdə din, fəlsəfə və elmin qarşılıqlı nisbətini, o cümlədən də dövlət-din münasibətlərinin hüquqi bazasını dəqiqləşdirməyi vacib etmiş olur ki, bu aspektlərin hər üçü son dərəcədə obyektivlik tələb etdiyi təqdirdə, yaşadığımız dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müasir reallıqların təhlil edilməsini və bu cür təhlilə əsaslanan nəticələrin əldə edilməsi vəzifəsini ortaya çıxarmışdır. Odur ki, təqdim etdiyimiz məqalədə sözügedən aspektlərdən xüsusən də sonuncusu ilə əlaqədar dünya təcrübəsinə əsaslanan və fikrimizcə, Azərbaycan cəmiyyətində dini radikallıq hallarını aradan qaldırmağa imkan verəcək ənənəvi dindarlıq

mövzusunə toxunmuşuq. Belə ki, dünya təcrübələrinə müraciət etsək görürük ki, burada dövlət-din münasibətləri təkcə dinin dövlətdən ayrılması şəklində deyil, o cümlədən də bunlar arasında müəyyən hüquqi münasibətlərin təsbitlənməsi və ən başlıcası, müxtəlif dini istiqamətlərin müəyyən statusa sahib olmaları ilə səciyyəvidir. Odur ki, Azərbaycanda da müxtəlif dinlərin dözümlülük praktikasından bəhs edərkən fikrimizcə, buradakı tarixən formalaşmış ənənəvilik, milli kökə və dövlətçilik ənənələrinə bağlılıq təcrübəsi unudulmamalıdır. Üstəlik, məlum olduğu kimi, Azərbaycan cəmiyyətində multikulturalizm ənənələri zəngin tarixi keçmişə sahib olub, müasir dövrdə inkaredilməz faktlarla dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırıldığından, Azərbaycan multikulturalizmi çağdaş cəmiyyətimizin mühüm aspektlərindən biri olan dövlət-din münasibətlərinin neosekulyar təmayüllərinin inkişafında da mühüm rol oynayır. Odur ki, bir sekulyar cəmiyyətdə Azərbaycanı sekulyarlıq prosesi özünün yeni inkişaf mərhələsində (adətən müasir dünyada buna postsekulyar situasiya deyilir) olub, artıq dövlətimizdə müasir dövrün tələbləri ilə uzlaşacaq neosekulyar modelin hazırlaması zərurəti qarşıda durmuşdur. Bu zaman diqqət yetiriləcək vacib məqamlardan biri elə cəmiyyətdəki multikultural mühitə istinad edərək sözügedən modelin hazırlanması, daha da konkret deyilsə, bu modeldən irəli gələn sosial, siyasi, hüquqi və s. aspektlərin işlənilib hazırlanmasıdır. Buna görə də məqalədə məqsədimiz Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərində dini radikallığı aradan qaldıra bilmək iqtidarında olan milli zəmini formalaşdırmış ənənəvi dindarlığı vurğulamaq və bununla əlaqədar mövcud qanunvericilikdə Azərbaycan neosekulyar modelini formalaşdırmağa xidmət edəcək məqamlara diqqət çəkməkdir.

Bildiyimiz kimi, Roma katolik kilsəsinə münasibətdə protesta ntizmin geniş vüsət aldığı Avropa ölkələri İntibah dövründən başl ayaraq etiqad azadlığı məsələsini daha çox önə çəkmişlər. Meydan a gəlməkdə olan "Millətlər bir birinin ardınca papalığın dünyəvi h akimiyyətə mötədil olmayan iddialarından müstəqilliklərini müdafi ə etməyə çalışdılar"¹ Bütün bunlar bu millətlər üzərində papaların siyasi hakimiyyətlərinin geriçədməzliyinə gətirib çıxartdıqıək, bu prosesin hüquqi təsbiti özünü Vestfald sülhü müqaviləsində (16 48-ci il) tapmışdı. Buradan da kilsə hakimiyyətinin dünyəvi hakim iyyətdən ayrılması prosesi qaynaqlanmışdır ki, biz bunun sonrakı i nkişafını dövlət idarəedilməsində sekulyarizmin idarəetmə üsulu ki mi və ya sekulyarizm ideologiyasıək qiymətləndirə bilərik.

Qeyd edə bilərik ki, Qərb aləmində dövlət - din münasibətləri nin tarixən formalaşmış milli modelləri mövcuddur. Başqa sözlə d eyilərsə, "Dövlət-din münasibətlərinin tarixi təcrübəsi deməyə əsa s verir ki, dinin dövlətdən ayrılması prosesi mütləq xarakter daşıya bilməz, çünki, birincisi (din – R.M.) özünün formalaşdırdığı aksio loji səciyyəsi və oriyentirləri ilə ikinciçə (dövlətə - R.M.) münasib ətdə mühüm sistemyaradıcı faktor qismində çıxış edir".² Üstəlik d övlət din ayrılmasının doğru anlaşılmadığını iddia edən müəlliflər ə görə, məsələn, Avropada və bütövlükdə xristian Qərbində söhbə t heç də dövlətin dindən deyil, məhz kilsədən ayrılması şəklində iz ah edilməsi tam doğru olardı. Bu baxımdan özünün "Sekulyar əsr" kitabı ilə məşhurlaşmış Çarlz Teylor, "Sekulyarizmin mənası nədi r?" məqaləsində qeyd edir ki, "Qərbin özündə insanlar tez-tez öz t

¹ А.А.Мамедзаде. Свобода совести. Истоки, становление, правовая охрана. СПб.:Издательство "Юридический центр-Пресс", 2013, с. 26

² Логинов А.В. Власть и вера. Государство и религиозные институты в истории и современности. Научное издательство «Большая Российская Энциклопедия». Москва, 2005, с. 415

arixlərində dolaşıqlığa düşürlər. Belə ki, Qərb dünyəvililiyinin inkişaf etməsinin anlaşılması üsullarından biri kimi, kilsənin dövlətdən ayrılmasını və dünyəvi (temporal) və sakral (əbədi) arasındakı daha erkən bölgünün qanunauyğun nəticəsizlik dinin “özəl” sferaya sıxışdırılaraq buradan ictimai həyata qarışmağa imkanlarının olması göstərilir...Halbuki, bu prosesin (Ç.Teylorə görə dövlət və din ayrılmasının – R.M.) mərhələlərini ayırmaq heç də asan olmur. Məsələn, amerikan sekulyaristləri xüsusilə, kilsənin dövlətdən ayrılmasını dinin dövlətdən ayrılması ilə qarışdırırlar.”¹ (3, s.225-226). Öz növbəsində realist mövqedən çıxış etmiş Ç.Teylorə görə, “Dünyəvi rejim üçün zəruri olan kanonik fon əgər ...üç mərhələ, yəni, kilsə və dövlətin parçalanması, kilsənin dövlətdən ayrılması və nəhayət dinin dövlətin və cəmiyyətin həyatından kənarlaşdırılması dırsa, onda tam aydınlıqla nəticə çıxartmaq olar ki, islam cəmiyyətləri bu cür rejimə heç vaxt gəlməyəcəklər/gedib çıxmayacaqlar”². Bizsə deyərdik ki, bütövlükdə bəşəriyyətin dindən imtina etməsi mümkün olmadığı kimi, heç bir cəmiyyətin, o cümlədən də dövlətin dindən tam ayrılması mümkün deyildir. Amma dünyəvililiyi və ya sekulyarizmi ateizmtək anlayıb dindən imtina etmək kimi qəbul edilməsindən fərqli olaraq həyat bir daha göstərdi ki, neytrallıq mövqeyindən çıxış edərək istənilən dünyəvi və ya sekulyar dövlət dinlə qarşılıqlı münasibətlərini hüquqi müstəvidə həll etməlidir. Yaxud da rus tədqiqatçısı A.V.Loqinovun qeyd etdiyi kimi, “Sekulyarlaşmanın özü ...öz son ifadəsini dini dünyagörüşün qeyri-dini olanlarla əvəzlənməsi və sıxışdırılmasında deyil, yalnız dini paradigma

¹ Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015, s. 225-226

² Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015,s.226

lar dəyişdirilməsində tapır ki, bu da dünyəvi ideya və dəyərlərin kəvazidini səciyyə əldə edib müvafiq rituallar meydana gətirməsidir”¹. Yenə də onun vurğuladığıtək, “Qərbdə sekulyarlaşmaya (oxu, sekulayrizmin mövcudluğuna) baxmayaraq dini təşkilatlarla dövlət arasındakı demokratik ittifaq mövcud olub, yüksək səviyyədə qorunmaqdadır.”² Belə ki, əhalinin dindar təbəqəsinin yüksək faizli (94-80%) olan ölkələr sırasında Polşa, İtalya, İspaniya, Fransa, Yunanıstan, nisbətən aşağı faizli (49-40%) ölkələr sırasında isə, Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya misal göstərilə bilər. Amerika Birləşmiş Ştatlarına gəldikdə isə, A.V.Loqinov qeyd edir ki, “amerikalıların dini təşkilatlara son illərdəki inam səviyyəsi 76% həndəvərin də qalmaqdadır.”³ Bütün bu faktlar isə, bir daha deməyə əsas verir ki, daha çox Şərq cəmiyyətlərini dindar və buna görə də geridə qalmış ölkələrtək təqdim etməyə çalışan müəlliflər, problemin heç də dindən deyil, cəmiyyətdəki mövcud dini durumun, o cümlədən də bununla sıx əlaqədar olan dövlət-din münasibətlərinin xarakteri və inkişaf səviyyəsindən qaynaqlanmasına diqqət etməlidirlər.

Bir sözlə, Qərbdəki sekulyarizm donuq halda olmayıb buradakı "...dini birliklərin statuslarının differensiallaşmış hüquqi nizamlanma tipinə əsaslanan dövlət-din münasibətlərinin kooperasion modeli sekulyarlaşmanın və etiqad plüralizminin müasir şəraitlərində "dövlət-cəmiyyət-din" konstruksiyasında daha çevik və optimal əlaqələrin yaranmasını, cəmiyyəti çoxəsrlik milli tarixin axarında formalaşmış sivilizasiyalı dəyərlər sistemində saxlanmasını təmin edir".⁴ Elə bizim Azərbaycan Respublikasına münasibətdə də görmə

¹ Yenə orada, s.418

² Yenə orada, s.419

³ Yenə orada, s.420

⁴ Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015,s.438

ək istədiyimiz – dövlət və din münasibətlərində mənsub olduğumuz sivilizasiya dəyərlərinə önəm verilərək milli modelimizin formal aşdırılmasıdır. Halbuki, müsəlman sivilizasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi təkcə Azərbaycan cəmiyyətinin Sovet inkişaf dövrünü keçdiyini əsla unuda bilmərik. Belə ki, sekulyarizmin klassik separatist modelinin, daha dəqiq desək "döyüşən ateizm" modelinin hökm sürdüyü Sovet İttifaqının varisi kimi Rusiya Federasiyasındakı sekulyarlıqla əlaqədar proseslərin izlənilməsi bizlər üçün olduqca vacibdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Rusiya Dövlət Dumasının 1997-ci ildə qəbul etdiyi "Vicdan azadlığı və dini birliklər haqqında" federal qanunda qanun layihəsinə "ənənəvi din" anlayışının və dini qurumlara müvafiq liqotlar gətirəcək dini təşkilat statusunu verən əlli illik fəaliyyət müddəti tələbinin daxil edilməsi maraq doğurmaya bilməz. Əlbəttə, çoxkonfessiyalı Rusiyada dinlərin "ənənəvi" və "qeyri-ənənəvi" olanlara bölgüsünün qəbulu 90-cı illərin ikinci yarısında mövcud duruma görə olduqca riskli bir addım idi. Halbuki, bunu təklif edənlər Rusiya Federasiyası prezidenti yanında dini qurumlarla iş üzrə Komitənin cəmiyyət həyatında dərin tarixi köklərə malik 11 konfessiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini əldə rəhbər tuturdu. Çünki bu dini birliklər 1994-cü ilin mayında Kremldə bağlanmış ictimai həmrəylik haqqında müqaviləyə qoşulmuşdular. Amma sözügedən 1997-ci il qanun layihəsində bəzi dini qurumların, məsələn, katolisizmin "ənənəvi din"lər siyahısında sadalanmaması da bir sıra narazılıqlara səbəb olmuşdu. O cümlədən də, qanun layihəsində vurğulanan əlli illik mövcudluq müddəti şərti yevangilist xristian-baptistlər İttifaqını, yeddinci günün adventistləri Kilsəsi, Krişna şüuru cəmiyyətləri Mərkəzi və digərlərini təmin etmirdi. Üstəlik, bəzi mütəxəssislər qanunvericilik aktına bu cür anlayışların daxil edilməsini heç də məqsədəuyğun saymırdılar. Məsələn, A.Sebençova görə, "ənənəvilik" anlayışının "Birmənalı izahı olmayıb müəyyən

konfessiyaların dövlət institutları ilə eyniləşdirilməsi kimi də izah edilə bilər ki, bu da faktiki olaraq dünyəvi dövlətin konstitutsiya prinsipi ilə ziddir" ¹(2, s.450). Yaxud da, dini azlığın nümayəndəsi kimi, Rusiya yevangelist xristian-baptistlərin sədr müavini Y.Sipko ya görə, "...bu vətəndaşların dini mənsubiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirən dövlət siyasətinə aparıb çıxarır".² İstinad etdiyimiz A.V.Loqinov qeyd edir ki, bu cür münasibətlərlə yanaşı diferensiasiyalaşma mövqeyindən çıxış edənlərin sayı da az deyildir. Belə ki, Rusiya Federasiyasında dini birliklərin hüquqi statusunu tədqiq etmiş İ.Kuniçin bildirir ki, ölkə Konstitutsiyasının 2-ci fəslinin 14-cü maddəsində "dini birliklərin bərabər hüquqluğundan deyil, qanun qarşısında bərabərliklərindən söhbət gedir...Qanun qarşısında bərabərlik bütün dini birliklərin fəaliyyətlərinin onların konfessional mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq Rusiya Federasiyasının qanunvericilik aktları əsasında və ona uyğun gerçəkləşdirməli olduğu deməkdir". ³ İ.Kuniçin vurğulayır ki, dövlət-konfessional münasibətlər sistemi bütün ictimai sistemlərdən ayrı olmayıb, onun tərkib hissəsi kimi cəmiyyətdə baş verən bir-çox proseslərdən təsirlənir. Odur ki, İ.Kuniçinə görə, "Eyni zamanda dini birliklər insanın vicdan azadlığına olan müqəddəs hüququnun kollektiv reallaşması olduğu üçün, heç də bütün ölkələrdə eyni tip hüquqi nizamlanma və eyni məzmunlu dini birlik statusu elan edilmir". Başqa sözlə, tədqiqatçının fikrincə, "Hüquqi status dövlət-konfessional münasibətlər sistemi funksiyasının nəticəsi olaraq dini birliklərin faktiki statusları

¹ Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015,s.450

² Yenə orada, s.450

³ Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015,s.450

na uyğun olmalıdır”¹ Nəticədə, “dünyəvi dövlət qanunvericiliyində təsbitlənmiş dini birliklərin sosial-adekvat hüquqi statusu vicdan azadlığı haqqının optimal reallaşdırılmasına imkan verir.”²

Yaxud da ekspert hüquqşünaslar kimi M.Kuzneçov və İ.Ponkin müəyyən ediblər ki, “dini birliklərin statusunun hüquqi tənzimlənməsizə differensasiya tipi heç də onların qanun qarşısındakı bərabərliyini nəzərdə tutan konstitutsiya normasına zidd deyildir. Belə ki, bunu, bu halda dini birliklər olan hüquq subyektlərinin fəaliyyətlərini, tarixi və sosial-mədəni aspektlərindən asılı olmadan nəzərdən keçirtmək olmaz”.³ Bir sözlə onlar ənənəvi dindarlığın qanunvericilik aktlarına daxil edilməsinin qeyri-qanuni olmadığını əsaslandıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmişlər:

“1. Dini birliklərin qanun qarşısındakı bərabərliyi prinsipi dini birliklərlə münasibətlər sahəsində dövlət siyasətinin elementi olub bu və ya digər dini birliyə əlavə preferensiyalar (üstünlüklər) verilməsi imkanını istisna etmir.

2. “Ənənəvi dini təşkilatlar” anlayışının qəbul edilməsi Rusiya Federasiyası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün dini birliklərin məcmusu ənənəvi dini təşkilatlara və Rusiya Federasiyası üçün ənənəvi olmayan dini birliklərə bölünməklə məhdudiyyətin daxil edilməsidir. Halbuki, sonuncular (qeyri-ənənəvi dini birliklər, təşkilatlar – R.M.) üçün onların ənənəvi olmamaları özündə diskriminasiya daşımayaraq aşağılayıcı yarlıq olmayıb, Rusiya Federasiyasının Konstitutsiyasında və federal qanunvericilikdə müəyyən edilmiş və təsbitlənmiş hüquqlarına xələl gətirməyərək onları [əhəmiyyətlərini] praktikada azaltmır.

3. ...dini birliklərin qanun qarşısında bərabərliyinin təsbitlə

¹ Yenə orada, s.451

² Yenə orada

³ Yenə orada

nməsi dövlət tərəfindən müvafiq konstitutsiyalı-hüquqi status və o nlarla geniş əməkdaşlığa üstünlük verdiyi ənənəvi dini təşkilatları ayırmasına mane olmur”.¹

A.V.Loqinova görə də, "Konstitutsiya hüququnda hüquqi bərabərlik anlayışı qanunvericinin məqsədlərindən, hüquq subyektlərində n və sosial şərtlərdən ayrı nəzərdən keçirilmir. Buna görə də, qanun qarşısında bütün dini birliklərin bərabərliyindən bəhs edildikdə konstitutsiya norması elə bir hüquqi bərabərlik nəzərdə tutur ki, [bu] faktiki olanla üst-üstə düşməyə bilər".² Tədqiqatçının fikrincə, bu vəziyyət konstitutsiyaya görə çoxmillətli Rusiya xalqlarının müəyyən dini birliyi çox və ya az dərəcədə dəstəkləmək hüququnu istisna etmir. O cümlədən də, "Hüquq subyektlərinin bərabərliyi haqqında konstitutsiya normasının təsbitlənməsi heç də onların statusu və hüquqabiliyyətliliyinin miqyasına diferensiasiyalaşdırılmış yanaşmanı istisna etmir..." A.V.Loqinov qeyd edir ki, elə bu cür yanaşma "...çevik dövlət siyasətini qurmaq üçün əsas ola bilər".

Əlbəttə, A.V.Loqinov da etiraf edir ki, bu cür siyasətin dini birliklər arasında faktiki olaraq bərabərsizlik ortaya çıxarır. Lakin "...onlardan (dini birliklərdən – R.M.) hər-hansı birinin hüquq subyektivliyinin genişləndirilməsi dövlətlə əməkdaşlıqda üstünlüyü nəzərdə tutaraq heç də onların hüquq bərabərliyi haqqında konstitutsiya normasına zidd olmayıb digər konfessiyaların haqqlarının pozulması kimi qəbul edilə bilməz" Üstəlik, tədqiqatçıya görə, "...differensiallaşdırılmış yanaşma əsasında dövlətin dini birliklərlə əməkdaşlığı vətəndaş cəmiyyətinin institutlaşdırılmasının mühüm stimulu olur"

¹ Чарлз Тейлор. Что такое светскость? Перевод с английского Дмитрия Узланера//Государство-Религия-Церковь, №1(33), 2015,s.451

² Yene orada

Fikrimizcə, dinə münasibətdə bir zamanlar vahid reallıq da inkişaf etmiş cəmiyyəttək dövlətimizin din siyasətinin daha da çevik olması üçün oxşar addımların atılması zəruridir. Xüsusən də, din sahəsindəki mövcud durum Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının yenidən nəzərdən keçirilərək buradakı stereotipləri qırıb daha çevik və həyat qabiliyyətli sistemin qurulmasını vacib edir. O cümlədən də, mövcud qanunvericilikdə Azərbaycan multikulturalizmindən irəli gələn potensialı istifadə etmək baxımından aşağıdakı təkliflərimizi təqdim etmək istərdik:

- Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun ümumi müddələrində yer almış beşinci maddədəki “Bütün dinlər və dinin qurumları qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyyət müəyyən edilə bilməz” müddəası din və dini qurumun tarixi, mədəni, mənəvi inkişaf baxımından cəmiyyətimizdə və dövlətçilikdə oynadığı roluna görə redaktə edilməlidir. Belə ki, buraya cəmiyyətimiz üçün ənənəvi olan dindarlıq anlayışında “ənənəvi dinlərin dini qurumları” anlayışı daxil edilməli, “ənənəvi dinlər”in siyahısı təsbitlənməlidir. Əks təqdirdə, “bütün dinlər və dini qurumlar” ifadəsi mücərrəd olduğundan bu müəyyənlik cəmiyyətimizdə, son dövrün təcrübəsi göstərdiyi kimi, mövcud olan qeyri-ənənəvi dinlər və dini qurumlar üçün əlverişli şərait yaradaraq son nəticədə onların üstünlük qazanmalarına, üstəlik, ənənəvi dindarlığı belə məhdudlaşdırmaqlarına gətirib çıxara bilər. Əksinə, “ənənəvi dinlər və dini qurumlar” statusunun müəyyənləşdirilməsi dövlətin din sahəsindəki subyektlərini konkretləşdirərək onların fəaliyyətini daha səmərəli tənzimləməyə imkan veriyitək, qeyri-ənənəvi olanlardan qorumuş olacaqdır. Halbuki, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq müqavilələri dəstəklədiyi kimi (maddə 31), beynəlxalq təcrübədə təsbitlənmiş qeyri-ənənəvi dini etiqadların ənən

- əvi dini etiqadlara çevrilməsi halını nəzərə alaraq, qeyri-ənənəvi dini etiqadlar üçün bu imkanı tanıya bilər. Nəticədə, ənənəvi dindarlıq qeyri-ənənəvi dindarlığın təsiri altına düşməyib, əksinə qeyri-ənənəvi dini etiqadlar “ənənəvi dinin dini qurumu” statusuna nail olmağa can atacaqdır;
- Qanunda Qafqaz Müsəlman İdarəsi Azərbaycan Respublikasında İslam dini qurumları birləşdirən tarixi İslam dini mərkəzi (maddə 9) və Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən İslam dini qurumlarının fəaliyyəti haqqında hesabat təqdim edilən müsəlman idarəsi kimi (maddə 7) təsbitləndiyi təqdirdə, o cümlədən də, ənənəvi qeyri-müsəlman dini icmalarının Dini qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi qarşısında sorumluluğu olmalı və bu qurumların da dövlət orqanına (Qanundakı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı) müvafiq hesabat təqdim etməlidirlər. Çünki, qeyri-müsəlman dini icmaların səkkizinci maddədə qeyd edildiyi kimi, xaricdə fəaliyyət göstərən dini mərkəzlərə (idarələrə) tabe olmaq və tabeliyini dəyişdirmək hüququ təsbitləndiyi kimi, Qafqaz Müsəlman İdarəsi də bütün Qafqazı əhatə edir. Deməli, onun sədri də qeyri-azərbaycanlı və ya Azərbaycan vətəndaşlığı olmayan şəxs seçilə bilər. Odur ki, islam dini qurumları olduqda belə Azərbaycan Respublikası Qanunda xalqın tarixi inkişafında adət-ənənələri, milli-mədəni dəyərləri formalaşdırmaqda mühüm rol oynamış ənənəvi istiqamətləri dəqiqləşdirərək bunlar cəmiyyətə və dövlətçiliyə yad istiqamətlərdən fərqləndirilməlidir;
 - Ümumi müddəanın birinci maddəsindəki “əcənəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğat aparılması qadağandır” müddəasının səkkizinci maddənin “...qeyri-müsəlman dini icmalarının Azərbaycan Respublikasında və xaricdə fəaliyyət göstərən dini mərkəzlərə (idarələrə) tabe olmaq və tabeliyini dəyişdirmək hüququ vardır” müddəası ilə neytrallaşdırılmaması üçün (məgər, qeyri-

müsəlman dini icmasının Azərbaycan vətəndaşı bu hüquqla əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən aparılacaq dini təbliğatın daşıyıcıları ola bilməzmi?) dünya təcrübəsində qəbul edilən konkardat timsallı müqavilələr qurmağa icazə verib, yalnız “ənənəvi”, “qeyri-müsəlman dini icmalar”ın da dövlətə münasibətləri konkretləşdirilməlidir.